

УКРАЇНСЬКИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ *СИМ ДНІВ НА ТИЖДЕНЬ*UKRAINIAN PHRASEOLOGY *SEVEN DAYS OF THE WEEK*

Мицан Д.М.,

orcid.org/0000-0002-1430-7121

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри слов'янських мов

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Фразеологічна і лексико-семантична системи кожної мови найшвидше реагують на різноманітні зміни у суспільстві, тому на сучасному етапі розвитку фразеології існує низка ще не достатньо досліджених вченими проблем, зокрема вивчення фразеологічних одиниць з темпоральним компонентом. В українському мовознавстві немає великої кількості ґрунтовних досліджень таких фразеологізмів. Мало є праць, присвячених семантичним групам фразеологізмів з часовим компонентом. Останнім часом цей напрям дослідження фразеології тільки починає активно розвиватися.

Фразеологізми відображають національну специфіку мови, її самобутність, є одним із засобів репрезентації національно-культурної ідентичності. Наукова розвідка присвячена фразеологічним одиницям із компонентом тиждень і назвами днів тижня в українській мові. Такі фразеологізми складають відносно нечисленну групу і є невеликим фрагментом темпоральної фразеології. У дослідженні подаються походження назв днів тижня в нашій мові. Досліджено, що не всі назви днів тижня однаково активно беруть участь у складі фразеологічних одиниць, натомість усі назви є зафіксованими у різноманітних прислів'ях і приказках. Наведені у розвідці приклади ілюструють те, що ФО містять у своєму складі часовий компонент, але їхні значення не завжди мають ознаки темпоральності. Проаналізовано, що зафіксовані у фразеологічних словниках ідіоми можуть утворювати синонімічні й антонімічні пари або мати варіантну заміну назви одного дня тижня на іншу.

Наявність великої кількості прислів'їв і приказок з назвами днів тижня може слугувати для подальших досліджень темпоративної фразеології з вибраними часовими фрагментами. Вивчена темпоральна фразеологія української мови може дати початок для дослідження таких фразеологізмів у порівняльному аспекті двох або кількох мов.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, приказка, темпоральне значення, темпоральність, семантична група.

Phraseological and lexical-semantic systems of each language are the fastest to respond to various changes in society. Therefore, at the present stage of development of phraseology there are a number of insufficiently studied problems, in particular the study of phraseological units with a temporal component. In fact, in Ukrainian linguistics there is not a large number of thorough studies of such phraseologies. Few works are devoted to semantic groups of phraseology with a temporal component. Recently, this area of phraseology is just beginning to develop.

Phraseologisms reflect the national specificity of the language, its identity, is one of the means of representation of national and cultural identity. Today's scientific research is devoted to phraseological units with components week and names of days of the week in the Ukrainian language. Such phraseologies are a relatively small group and are a small fragment of temporal phraseology. The study presents the origins of the names of the days of the week in our language. It has been studied that not all the names of the days of the week are equally active in the composition of phraseological units, but all the names are recorded in various proverbs and sayings. The examples given in the exploration illustrate that phraseological units contain a temporal component, but their values do not always have signs of temporality. It is analyzed that the idioms recorded in the phraseological dictionary can form synonymous and antonymous pairs or have a variant change of the name of one day of the week to another.

The presence of a large number of proverbs and sayings with the names of the days of the week can be used for further research of temporal phraseology with selected time fragments. And the studied temporal phraseology of the Ukrainian language can give rise to the study of such phraseology in the comparative aspect of two or more languages.

Key words: phraseological unit, proverb, temporal meaning, temporality, semantic group.

Постановка проблеми. Жодна дисципліна лінгвістики так повно не передає національно-культурну специфіку мови, як фразеологія. Усі народні реалії, звичаї, символи, самобутність народу та національні відмінності зафіксовані у фразеологізмах кожної мови. Із поглибленим вивченням фразеології з'явилися новітні погляди вчених на природу зазначених мовних одиниць. Фразеологія викликає зацікавлення у лінгвістів, а й в етнографів, філософів та істориків. Цілком доречно, що зараз актуальними є погляди росій-

ського мовознавця Євгенія Поліванова, котрий у 1928 р. запропонував фразеологію з розділу мовознавства винести до окремої нової галузі лінгвістики. Свою далекоглядну ідею він обґрунтував тим, що фразеологія займатиме «відокремлену та стійку позицію <...> в лінгвістичній літературі майбутнього» [9, с. 13–14].

Усе ХХ ст. і початок ХХІ ст. були дуже плідними для вивчення фразеології, зокрема української. Було написано багато праць, присвячених вивченню і класифікації фразеологічних одиниць

(далі – ФО), походженню фразеології. Окремо досліджувалися питання семантики фразеологічних компонентів, а також явища синонімії і варіантності. Приділялася увага питанням подібності та відмінності між фразеологізмами і словами або словосполученнями. Згодом виник системний підхід до проблем фразеології, почали інтенсивно вивчатися питання, пов'язані з описом фразеологізмів як структурних одиниць мови. Порівняльна лінгвістика займалася фразеологічними еквівалентами у споріднених і неспоріднених мовах. Популярності набуло вивчення системної організації фразеологічного складу, а також розроблення опису фразеологізмів у словниках. Попри усе це, основні поняття, обсяг проблем і об'єкт вивчення фразеології залишаються ще не до кінця вивченими [5].

Постановка проблеми. Лексико-семантична і фразеологічна системи найшвидше реагують на різні зміни в суспільстві, тому варто досліджувати образно-емоційну основу ФО на внутрішньомовному та міжмовному рівнях, багатоаспектний зв'язок фразеологізмів і суспільства, ідеографічну класифікацію фразеологічних одиниць, виявлення найпродуктивніших фразеотвірних сфер (це стосується комп'ютерної мови), відродження стійких сполук, механізми мовної еволюції, інтенсивність поповнення фразеологічними неологізмами, стратифікацію фразеологічних одиниць із погляду їх функціональної доцільності та фразеографічного статусу [13, с. 254]. З огляду на це постає необхідність вивчення розвитку неографії та неофразеології. Також доречним був би, на думку В. Ужченка, словник «Нове в лексиці і фразеології» [11 с. 430–440].

Відомими українськими мовознавцями, котрі зробили вагомий внесок у розвиток фразеології, є Олександр Потебня, Леонід Булаховський, Марко Демський, Віктор Ужченко, Лариса Скрипник, Олександр Юрченко, Анатолій Мойсієнко. Ці та інші дослідники у своїх працях описують основні проблеми і питання фразеології. Їхня теоретична і практична спадщина має великий вплив на розвиток не лише української, а й слов'янської фразеологічної науки [4, с. 177].

Актуальність розвідки базується на загальному інтересі науки до фразеологізмів, котрі найкolorитніше зображують національно-культурну специфіку мови. Темпоральні ФО як національно марковані одиниці є цікавими для лінгвокультурних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві категорію темпоральності досліджували Володимир Барчук,

Олександр Боднар, Олександр Потебня. Однак ґрунтовні дослідження темпоральних ФО практично відсутні (не беручи до уваги кілька наукових заміток, присвячених фрагментам порівняльної фразеології кількох мов).

Об'єктом дослідження стали темпоральні фразеологізми з компонентом *тиждень* і назвами днів тижня. Матеріалом дослідження послуговували базові фразеологізми, занотовані у «Фразеологічному словнику української мови» під ред. В.Д. Ужченко [10] і «Словнику фразеологізмів української мови» [8], які у своєму лексичному складі мають назви днів тижня, тобто слова *понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота* і *неділя*.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати наявні темпоральні фразеологізми та спробувати описати лексико-семантичні поля таких фразеологізмів. Досягнення мети передбачає виконання низки таких завдань:

- віднайти занотовані у фразеологічних словниках ФО з компонентом *тиждень* і назвами днів тижня;
- описати семантичне значення таких фразеологізмів;
- проаналізувати, чи завжди ФО з часовим компонентом мають темпоральне значення.

Виклад основного матеріалу. Вагоме місце в пізнанні світу займають категорії часу і простору. На них базуються основи знань людини про світ. Категорія часу є однією з основних категорій людського буття. Вона характеризується послідовністю, тривалістю або зміною станів і розвитку чогось. Темпоральність – це тимчасова сутність явищ, породжена динамікою їх особливого руху, на відміну від тих тимчасових характеристик, які визначаються відношенням руху даного явища до історичних, астрономічних координат, взаємозв'язком моментів часу (*temporality* – часові особливості) [1, с. 53]. Сприйняття часу формує особливу культуру, яка відображається, зокрема, у фразеології. Мовний аспект категорії часу є сукупністю засобів, завдяки яким відбувається вираження темпоральної сутності. У вираженні темпоральних мовних відносин важливу роль відіграють ФО.

З давніх-давен людство намагалося вкласти свій світогляд у певні часові проміжки. З'явився поділ на пори року, місяці, дні тижня. Під словом «тиждень» розуміється часовий проміжок в 7 діб (днів). «Словник української мови» (далі – СУМ) подає таке тлумачення: «*Тиждень – одиниця виміру часу від понеділка до неділі включно*» [7, с. 109]. Саме слово *тиждень* (від «той (тий)

же день») означає період часу, коли повторюється той самий день [2, с. 595–596]. Кожен день має свою окрему назву. Були часи, коли тиждень складався з 5 або 10 днів. Поступово декади і 5-денки змінилися на семиденки. Давньоукраїнським відповідником слова *тиждень* було більш зрозуміле слово *седмиця*, котре у своєму корені містить давньоруське *седьмь*, тобто *сім* днів. Отже, можна стверджувати, що тиждень є найдавнішою календарною одиницею.

Семиденний тиждень закріпився релігійно-містичним уявленням, був прийнятий мусульманською і християнською релігією, пройшов тисячоліття і є актуальним досі. Число *сім* завжди мало магічне трактування. За *сім* днів Бог створив світ, були відомими *сім* планет і *сім* металів, місяць має семиденні фази, а веселка – *сім* кольорів. Це число з найдавніших часів є святым для усіх релігій та культур. Однак це також і фольклорне число, з ним пов'язано багато фразеологізмів.

Спробуємо описати фразеологізми з компонентом *тиждень*. Так, в українській мові можна часто почути *сім днів на тиждень*. Такий фразеологізм вживається зі значенням 'постійно'. Теж відомою є ФО (*по*) *сім неділь на тиждень мати/справляти*, яка вживається стосовно особи, котра нічого не робить, уникає праці, адже відомо, що в українців неділя є днем вихідним, вільним від роботи. Подібним до останнього є фразеологізм (*мати*) *на тиждень сім п'ятниць*. У ньому є заміна назви одного дня тижня, а саме *неділі*, на інший – *п'ятницю*, а сам фразеологізм вживається на позначення того, хто 'часто і легко змінює свої рішення, наміри, настрої'.

Іншу семантичну групу утворюють такі синонімічні ФО: *тиждень не їв* та *без тижня хліба не їв* – 'дуже повільно, мляво'. Наведені фразеологізми найчастіше вживаються з дієсловами *робити*, *працювати*. Інколи під час опису якоїсь людини можна почути *як тиждень хліба не їв*. Така характеристика має переносне значення 'тихо, неголосно' і вказує на спосіб говоріння. У наведених прикладах лексема *тиждень* окреслює досить довгий проміжок часу, після якого відбуваються якісь певні дії, що супроводжуються нейтральним, іноді негативним наслідком. У наведених прикладах не завжди можна стверджувати про взаємозалежність між ФО і її значенням, оскільки усі фразеологізми мають окреслений фрагмент часу (тиждень), натомість їхня семантика не завжди містить темпоральність.

Добре відомим в Україні є стале словосполучення *Страсний (Білий) тиждень* – так у християн називається останній тиждень перед

Великоднем. На цьому тижні віряни дотримуються посту так само суворо, як і в перший тиждень Великого посту. Старі люди колись, бувало, сповідалися вдруге. Селяни вірили, що це найкращий час для сівби ярих зернових культур і гороху: «Буде колосисте і без бур'янів» [6, с. 310].

Як бачимо, в українській мові проаналізована лексема *тиждень* входить до складу невеликої кількості фразеологізмів. Таких ФО налічується 7.

Якщо не обмежуватися тільки фразеологізмами, то можна почути такі приказки і прислів'я, які теж належать до фразеологічного фонду мови, з компонентом *тиждень*: *влітку один тиждень рік годує; днем раніше посієш – на тиждень раніше збереш; літній день довший за зимовий тиждень; побуде з годину, а наговорить на тиждень; бідак живе обачно: раз на тиждень обідає та й то несмачно; кажуть на вовка гладкий, а він тиждень не їв*.

Спробуємо дослідити українські ФО з компонентами – назвами днів тижня, які зафіксовані в мові.

Що стосується більшості західноєвропейських мов, то там назви днів тижня є запозиченими з латини. Такі назви пов'язані з іменами богів, зокрема Марса, Юпітера, Венери, Меркурія та ін. Ситуативно теж склалися такі поняття, як чоловічі дні (*понеділок, вівторок, четвер*) і жіночі дні (*середа, п'ятниця, субота, неділя*). Такий поділ зумовлений категорією роду назви дня. У слов'ян більшість сучасних назв днів тижня пов'язана не з небесними світилами, а з послідовністю, яку вони займають, або з порядком у тижні, на який вони вказують. Наші пращури за точку відліку такого порядку узяли *неділю* [3, с. 18].

Слово *неділя* походить від давньоруського слова «не делать» («не робити»), тобто це день відпочинку. Найменування *понеділка* виникло від слова «по неділі», тобто це перший день після неділі. Закономірним є те, що назва *вівторка* утворилася від слова «второй», тобто це другий день після неділі. Середнє положення між сімома днями тижня дало назву *середа*. *Четвер* вказує на четвертий після неділі день. Аналогічно виникла назва *п'ятниці* – п'ятий день по неділі. І тільки останній день тижня (шостий) – *субота* – має запозичену назву, яка утворена від давньоєврейського слова *шабат* (*шабаш*) і дослівно означає кінець роботи, спокій і відпочинок [14].

Проаналізуємо ФО з назвами днів тижня, починаючи з лексеми *неділя*. У всіх християнських країнах цей день є вихідним, а слово це має біблійне походження. Юдеї цей день називають

вають днем Господа Бога, оскільки саме тоді Він відпочивав після створення світу. Саме у неділю було Його Воскресіння. Тому описаний вище фразеологізм (*по сім неділь на тиждень мати/ справляти*) має цілком очевидну семантику ‘нічого не робити’. Більше фразеологізмів з цією лексемою немає. Натомість відомо багато прислів'їв і приказок з цим словом. Ось деякі з них: *йому щодня неділя; неділя – день вимушеного безділля; ще прийде його неділя; як неділя – то й сорочка біла; тоді сироті неділя, як сорочка біла; у лінивого на тиждень дві неділі; сховай слабкість на неділю, бо тепер робота є*. Як бачимо, присутня ще додаткова семантика святкового дня.

На зміну неділі приходять понеділок, який є «важким» днем, тому не радять у цей день починати якісь важливі справи. Як це не дивно, але українська мова не має жодного фразеологізму з такою лексемою, який був би зафіксований у фразеологічних словниках, але має кілька приказок: *понеділок – шевський празник; понеділок і п'ятниця – важкі дні, вівторок і субота – легкі; у понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай*. У семантиці зазначених висловлювань прихована символіка народного звичаю понеділкування – звільнення від важких домашніх турбот. Образ-еталон «понеділок» вербалізує цілісний стереотип українців – скептичне ставлення до першого дня тижня [12, с. 160]. Однак є приказка *понеділок – день як день*, де вказується на те, що він є таким днем, як усі інші. У цій приказці нівелюється його «важкість».

Подібна ситуація склалася з назвою *вівторок*. Словники також не фіксують ФО з такою лексемою, хоча усім відомо, що *вівторок – щасливий день*, але *на вівторок зібралось бід сорок*.

Інакше виглядає справа з лексемою *середа*. Вдалося занотувати два фразеологізми з назвою цього дня, а саме: *у лису середу* зі значенням ‘ніколи’ і *як середа на п'ятницю (кривитися) ‘дуже сильно’*. Натомість у складі приказок цей день є дуже популярним. Ось деякі з них: *то ще не біда, що без риби середа; багач їсть у середу ліпше, як бідняк у Великдень; в середу постила, а корову вкрали* (тут мається на увазі, що в Україні середа – пісний день); *як прийшла середа, то вчепилася біда*.

Цікаво виглядає назва *четверга* у складі ФО. Відомим висловленням є *не тепер, то в четвер*. Так говориться про подію, яка неодмінно, обов'язково відбудеться. Крім того, є ще фразеологізм-антонім *ні тепер, ні в четвер* зі значенням ‘ніколи, за жодних умов і обставин’. Таке саме значення має ще один фразеологізм, а саме: *після дощукі в четвер*. Подібні значення мають і різноманітні приказки: *згоджусь я тобі як не тепер, то в четвер; краще тепер, ніж у четвер; злудюга попадеться як не тепер, то в четвер; хто умер тепер, то не вмере в четвер*. З огляду на наведені приклади можна зауважити, що темпоральність прослідковується як у всіх висловлюваннях, так і у всіх значеннях.

Не багатою є українська фразеологія на ФО з компонентом *п'ятниця*. У словниках є тільки ФО *сім п'ятниць на тиждень*, яка характеризує людину, що часто і легко змінює свої рішення, наміри, не має ні про що сталої думки. Наявні такі приказки: *у брехуна сім п'ятниць на тиждень; у тебе десять п'ятниць на тиждень; хто у п'ятницю скаче, той у неділю плаче; хто в п'ятницю засміється, той у неділю буде плакати* (п'ятниця також вважається днем строгого посту, тому усілякі забави у цей день не схвалюються).

Цілком відсутні у нашій мові ФО з компонентом *субота*. Хоча приказок є багато: *субота – кінчається робота; у суботу на роботу, а в неділю на весілля; багата дівка робить від суботи до понеділка; цілий тиждень давай, а в суботу не дай – то будеш лихим*.

Висновки. Як бачимо, фразеологічні словники української мови фіксують мало ФО з назвами днів тижня. Найбільш продуктивною є лексема *четвер*, з якою є 3 фразеологізми, по 2 ФО мають *неділя* і *середа*, 1 ФО у своєму складі містить *п'ятницю*. Лексеми *понеділок*, *вівторок* і *субота* не є продуктивними для фразеології. Навіть така невелика кількість фразеологізмів (разом з 7 ФО з компонентом *тиждень*) ілюструє те, що ФО можуть у своєму складі містити часовий компонент, натомість їхні значення не завжди мають ознаки темпоральності. Однак наявність значно більшої кількості прислів'їв і приказок з назвами днів тижня може становити перспективу для подальшого дослідження темпоративної фразеології з вибраними часовими фрагментами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь, 2007. 1736 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ, 2006. С. 595–596.
3. Кононенко О. Українська міфологія. Символіка. Харків, 2017. 159 с.

4. Крайчинська Г. Розвиток фразеологічної науки у Польщі. *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 164–180.
5. Мокиєнко В.М. Славянська фразеологія : учеб. пособ. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1989. 286 с.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 1. Мюнхен, 1958. 310 с.
7. Словник української мови : в 11 т. за ред. І.К. Білодіда. Т. 10. Київ, 1979. С. 109.
8. Словник фразеологізмів української мови / укл. В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. Київ, 2003. 1097 с.
9. Поливанов Е.Д. Тезисы доклада о реформе узбекской орфографии. *Наука и просвещение*. Ташкент, 1922. № 1. С. 13–14.
10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ, 1998. 204 с.
11. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник. Київ, 2007. 494 с.
12. Шкуран О. Культурологічний аспект середньоподінцівської компаративної фразеології. *Лінгвістика*. 2011. № 3 (24), Ч. I. С. 159–166.
13. Яцьків М. Здобутки сучасної української фразеології у контексті новітніх парадигм лінгвістичних досліджень. *Міжнародний науковий вісник : збірник наукових статей за матеріалами XXVII Міжнародної науково-практичної конференції*. Ужгород – Будапешт, 26–29 листопада 2013 року / ред. кол. В.І. Смоланка (голова), І.В. Артёмов та ін. Ужгород, 2014. Вип. 8 (27). С. 253–262.
14. Сердуніч Л. Седмиця. Тиждень. Триждень... давні назви днів і сучасні. URL: <https://uamodna.com/articles/dni-tyzhnya-davni-nazvy-y-suchasni/> (дата звернення: 03.09.2021).

УДК 811.161.2'42'37

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.18.10>

КОГНІТИВНА СТРУКТУРА КОНЦЕПТУ «ДУША» У ПОЕЗІЇ РАНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО СИМВОЛІЗМУ

COGNITIVE STRUCTURE OF THE CONCEPT “SOUL” IN EARLY UKRAINIAN SYMBOLISM POETRY

Мушировська Н.В.,

orcid.org/0000-0003-1319-1101

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри стилістики та культури української мови

Рівненського державного гуманітарного університету

Стаття присвячена аналізу когнітивної структури концепту «душа» як базового в поетичному дискурсі поетів раннього українського символізму, репрезентованого творчістю поетів «Молодої Музи». У ній на підставі проаналізованих досліджень науковців лінгвокогнітологічного напрямку встановлено термінологічне значення понять «концепт», «структура концепту», «номінативне поле концепту», здійснено розгляд образного й інформаційного змісту означеного концепту та встановлено інтерпретаційне поле концепту «душа» у мовній і когнітивній картині світу раннього українського символізму із застосуванням семантико-когнітивного аналізу. Підґрунтям для аналізу поетичних варіацій концепту «душа» у дискурсі українського символізму стали традиційні словникові значення лексеми «душа» у номінативному полі концепту, проаналізовані із залученням тлумачного, фразеологічного словників і антології концептів. Було виявлено мінімум 15 когнітивних ознак концепту «душа», різних за природою об'єктивності. Встановлено найбільш яскраві когнітивні класифікатори в концепті «душа» на основі числа номінативних одиниць, які об'єктивують когнітивну ознаку, зокрема: переживання екзистенції (смерть, жаль, біль, страх, хвороба душі) – 32 %, прагнення ідеалу, вічності – 19,4 %, розчинення в пейзажі, музиці, втечі від світу у мрію – 23 %.

Лінгвокогнітивний аналіз базового концепту «душа» та встановлення його когнітивних ознак у поезії раннього українського символізму дали змогу реконструювати світоглядні позиції цього напрямку загалом. Розуміння символістами душі модерного суб'єкта та її образна об'єктивність породжуються відчуттями загальної втоми та розчарування від життя, притаманним епосі. Література символізму експлуатує тему кінцевості людського життя, тому частими когнітивними класифікаторами у структурі концепту «душа» у поезії символістів виступають туга, розпач, страх, жаль, біль, плач як ознаки «хворої душі». Поруч із розпачем і резигнацією, спричиненими вічними істинами, з'являється невимовне прагнення ідеального, втеча від світу, занурення у споглядання природи, творчості, кохання, які мають як світлий, так і темний бік. Водночас у структурі концепту «душа» у поезії символістів оприявнюються смисли, пов'язані з усвідомленням себе частиною душі народу та служінням йому.

Ключові слова: структура концепту, номінативне поле концепту, образ, інформаційний зміст, інтерпретаційне поле, семантико-когнітивний аналіз